

İ.Həbibbəyli bütün türk dünyasının fəxri yazıçısı haqqında



Gulxani PƏNAH

(Əvvəli ötən sayımızda)

İsa Həbibbəyli “Çingiz Aytmatovun ümumdünya tarazlığı modelinin daha bir özünəməxsusluğu da bu dahi sənətkarın dünyadakı problemləri qan tökmək, müharibələrə təkən vermək yolu ilə deyil, mədəniyyətə, ədəbiyyata ön mövqeyə çəkmək üsulu ilə həll etməyə hesablanmış dahiyənə çağırışları” olduğunu qeyd edir. Çingiz Aytmatovun 20 il əvvəl meydana çıxmış “Müharibə kultunun yerinə mütləq mədəniyyət gəlməlidir”, - çağırışının bu gün dünənkindən də aktual səsləndiyi, millilik və bəşəriyyətin Çingiz Aytmatov modeli insanlığa ədalət, sülh, birlik vəd etdiyi vurğulanır.

Çingiz Aytmatovun “Asiya ağırlıqlı və Avropa meylli yazıçı” olub, əsərlərində milli dəyərlərlə bəşəri düşüncənin ideal balansını tapdığı, onun Asiya düşüncəsinin ana xətləri mənsub olduğu qırğız xalqının taleyinin və mənəvi dünyasının əsasında formalaşdırdığı dərin həyat fəlsəfəsində və ümumiləşdirmələrində əks-səda tapdığı, qırğız ellərinin və çöllərinin ruhunu bütün reallıqları və özünəməxsusluqları ilə böyük ədəbiyyatda canlandırmaqla, bütövlükdə Orta Asiya coğrafiyasının ümumiləşmiş obrazını yaratdığı qənaətinə bölüşür: “Dünya xalqları Qırğızistanı və Orta Asiyayı Çingiz Aytmatovun əsərləri vasitəsilə xəritədəkindən də yaxından tanımaq imkanı əldə etmişlər. Bu mənada ümumtürk təfəkkürünün möhtəşəm daşıyıcısı olan Çingiz Aytmatov ilk növbədə qırğız ruhunun böyük ədəbiyyat heykəlidir. O, mənsub olduğu xalqı və ölkəni ana torpaq və insan haqqında bəşəri düşüncə səviyyəsində təqdim etmək istedadı ilə dünya ədəbiyyatı məkanına daxil olmuşdur. Obrazlı şəkildə desək, insanlığa xidmət edən ölməz əsərləri ilə birlikdə Çingiz Aytmatov - dünyanın ən uca zirvələrindən biri olan Tyan-Şan dağlarında bədii sözün qüdrətinə, böyük ədəbiyyata ucaldılan möhtəşəm abidədir. Onun yüksək və təkrarsız istedadının məhsulu olan bədii əsərləri qitələri, ölkələri, xalqları yaxınlaşdıran və doğmalaşdıran böyük sənət körpüləridir”.

İ.Həbibbəyli “Çingiz Aytmatovun düşüncəsində Avropa meyli onun əsərlərində siyasi və mənəvi əsarətin gərginliklərini, əzablarını, milli azadlığın çətin və əzablı yollarını, dünyəvi düşüncəni böyük cəsarətlə ifadə etmək bacarığında” öz əksini tapması, Sovet imperiyasının sərt rejimi çərçivəsində bütövlükdə insan və ya konkret bir millət haqqında taleyüklü böyük idealları əks etdirmək cəsarəti, ölməz əsərlərinin “müasir dünyanın ibrətamiz insanlıq dərsləri” olması dəyərləndirilir.

Çingiz Aytmatovun bütün əsərlərində janrından asılı olmayaraq roman miqyası görün İ.Həbibbəyli onu “dünyanı roman miqyasında qavrayan və ifadə edən qüdrətli yazıçı” kimi qiymətləndirir. Povestlərində “əhatə etdiyi problemlərə və maraqlı, keşməkeşli insan talelərini əks etdirməsinə görə ciddi roman təəssüratları” yaratdığını diqqətə çəkir. “Üz-üzə”, “Cəmilə”, “Əlvida, Gülsarı”, “Ana tarla”, “İlk müəllim”, “Ağ gömi”, “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş”, “Erkən gələn durnalar”, “Çingiz xanın ağ buludu” kimi povestlərin daşdığı böyük ideya-mənəvi yükü “cild-cild romanlarla müqayisədə” ağır çəkili görür. Bu əsərlərlə dünya ədəbiyyatının yeni çoxsaylı süjetlərlə və obrazlarla zənginləşdiyini vurğulayır: “XX əsrin 50-ci illərində otuz yaşlı Çingiz Aytmatovun yaratdığı “Cəmilə”po-

vesti təkcə sovet ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatında yeni hadisə səviyyəsində qarşılanmışdır”. Məşhur fransız yazıçısı Lui Araqonun “Cəmilə” povestini “dünyanın ən gözəl eşq hekayəsi” kimi dəyərləndirdiyini (“Bu əsər mənim üçün dünyanın ən gözəl eşq hekayəsidir... Hüqo ilə Volterin doğulduğu məkanda, Parisdə mən “Cəmilə”ni oxudum. Bax, o an Verter ilə Veronikanın, Antoni və Kleopatranın, ya da Manon Leskautun mənim gözümdə heç bir dəyəri qalmadı. Çünki mən Daniyar və Cəmiləylə qarşılaşdım və onlarla bərabər İkinci Dünya savaşının üçüncü ilinə, ...gözəl bir gecəyə yenidən dönüb, orada Kurkureu çayına, əkin yüklü arabalara və digər ikisinin hekayəsini bizlərə nəql edən Seyid adında yeniyetmənin yanına getdim”) söyləyir.

Moskvada Maksim Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunda təhsil aldığı zaman yazdığı “Üz-üzə” povestinin (1957) böyük dəyərini açıq, bu əsərlə Çingiz Aytmatovun ədəbiyyatda özünəməxsus yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirdiyini, əsərdə Səidə və İsmayıl obrazları ilə ədəbiyyatda cəmiyyət və fərd probleminə dair mühüm ictimai məsələlər qaldırdığını, eyni zamanda, müharibədən qaçan insanın obrazını böyük cəsarətlə bədii ədəbiyyata gətirdiyini, sosialist realizminin prinsipinə uyğun gəlmədiyini halda, “Totoyun ailəsinin timsalında ilk dəfə olaraq bu qəbildən olan mü-



haribə insanların acınacaqlı faciəsini” təsvir etdiyini, 1991-ci il nəşrinə yazdığı ön sözdə Çingiz Aytmatovun bu əsərin qayəsində duran mətləblərdən (“Mən onun (Totoyun - İ.H.) və ailəsinin faciəsinin timsalında insanlar, şəxsiyyət və vəzifə arasında həllolunmaz mübahisədən qaçmağa çalışanları təsvir etməyə söz göstərdim”) bəhs etdiyini bildirir.

“Əsrə bərabər gün” romanını təhlil edir, dünya ədəbiyyatının şedevrlərindən biri kimi qırğız xalqının simasında sovet rejiminin gərginliklərini, ümumiyyətlə, eyni taleyə malik xalqların keşməkeşli həyatını və dərin mənəvi aləmini bütün reallıqları ilə əks etdirdiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, “burada Boranlı Yedigey XX əsr dünya ədəbiyyatında yaranmış yeni tipli möhtəşəm bədii obrazdır. Boranlı Yedigey bütün ruhu ilə əsl qırğız ruhunun daşıyıcısı olmaqla bərabər, həm də stalinizmin acı keşməkeşlərini yaşamış və siyasi-mənəvi əsarətdən xilas olmağa çalışan insanların ümumiləşmiş obrazıdır”.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında böyük humanizmi, insan taleyinə yanımı görməmək qeyri-mümkündür. O, zamanın hər gərdisində müsibətlərə, bəlalara düşər olan insanlara nələr arzulayır:

“Əsrə bərabər gün” romanını təhlil edir, dünya ədəbiyyatının şedevrlərindən biri kimi qırğız xalqının simasında sovet rejiminin gərginliklərini, ümumiyyətlə, eyni taleyə malik xalqların keşməkeşli həyatını və dərin mənəvi aləmini bütün reallıqları ilə əks etdirdiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, “burada Boranlı Yedigey XX əsr dünya ədəbiyyatında yaranmış yeni tipli möhtəşəm bədii obrazdır. Boranlı Yedigey bütün ruhu ilə əsl qırğız ruhunun daşıyıcısı olmaqla bərabər, həm də stalinizmin acı keşməkeşlərini yaşamış və siyasi-mənəvi əsarətdən xilas olmağa çalışan insanların ümumiləşmiş obrazıdır”.

Bu “qeyri-insani bəlalər” deyən yazıçının - ümumilikdə “bütün ruhu ilə” insanlıq ruhunun daşıyıcısı olduğuna şübhə edilmir.

İ.Həbibbəyli roman içində roman adlandırıla biləcək “Manqurt” hekayətini təhlil edir. Nayman Ananın ədəbiyyatda milli kimliklərin unudurulması proseslərinin yaşandığı dünyada yenidən oyanaraq özünə “Mən kiməm” sualını verib, cavab axtaran insanlığın milli-

mənəvi dərkəninə yeni bədii təcəssümü kimi qiymətləndirir: “Əsrə bərabər gün” romanında öz kökündən, tarixi yaddaşından məhrum edilməyin nəticəsində insanın manqurtlaşdırılmasının təsviri Çingiz Aytmatovun dahiyənə kəşfidir. Bu, sovet ideologiyasının hakim olduğu dövrdə həmin rejimin millətləri eridib itirmək, mənəvi aşınmaya məruz qoymaq üçün formalaşdırdığı siyasi sistemə vurulmuş ən ağır zərbə idi”.

“Əsrə bərabər gün” romanında təqdim edilən aşağıdakı dialoqu manqurtluq fəlsəfəsinin nə demək olduğunu aydınlaşdırdığını bildirir:

“Nayman Ana soruşdu:

- Məni tanıyırsan? Manqurt başıyla “yox” - dedi.
- Bəs adın nədir?
- Manqurt.
- Səni indi belə çağırırlar, əvvəlki adın yadımdadır?

Manqurt danışmırdı. Anası görürdü ki, o, adını yadına salmağa çalışır... Amma görünür, oğlan qalın bir divara rast gəlmişdi, divarı keçə bilmirdi.

- Bəs atanın adı nədir? ...Doğulduğun yeri heç olmasa bilirsənmi?

...Heyhat, heç manqurtun tükü də tərپənməmişdi”.

Əsərdə Qazanqapın dəfn mərasiminə gəlmiş oğlu Sabitcanın dədə-baba Ana-Beyit qəbiristanlığının sökülüb yerində kosmik stansiya tikilməsinə laqeyd yanaşması, nitqindəki qeyri-səmimilik, yaşadığı bu günü və özünü düşünməsi “manqurtluğun müasir forması kimi” təqdim olunduğunu qeyd edən İ.Həbibbəyli Sabitcan obrazını “manqurtlaşmanın ədəbiyyatdakı anonsu” adlandırır.

“Əsrə bərabər gün” romanının böyük ideya-bədii dəyərə malik olduğunu açıqlayır. Bu romanı “dünya ədəbiyyatının son bir əsrlik dövrünün möhtəşəm yekunu, yenidən soykəkə, milli-mənəvi özünüdərkə qayıdışa və oyanışa çağıran müasir epoxanın ədəbiyyatının start nöqtəsi” adlandırır. “Keçmiş Sovetlər İttifaqında milli-mənəvi özünüdərkə qayıdış hələ müttəfiq respublikalar müstəqillik qazanmamışdan əvvəl “Əsrə bərabər gün” romanı ilə başlanmışdır. Bu mənada “Əsrə bərabər gün” milli oyanışa və dövlət müstəqilliyinə çağırışın qüvvətli paroludur”.

Torpağa, yurda sadıq insanlar haqqında yazılmış “Ana tarla” povestini, İkinci Dünya müharibəsi illərində ön cəbhədə, səngərlərdə döyüşən atalarını, böyük qardaşlarını əsl vətəndaş ləyaqəti ilə əvəz edən gənclərin həyatından bəhs edən “Erkən gələn durnalar” povesti təhlil edir.

“Çingiz xanın ağ buludu” povestini Çingiz Aytmatovun şah əsəri olan “Əsrə bərabər gün” romanının üzvi tərkib hissəsi, yaxud davamı olub, yazıçının dövlətçilik və şəxsiyyət məsələlərinə dair görüşlərini və müşahidələrini tamamladığını bildirən İ.Həbibbəylinin fikrincə, “Əsrə bərabər gün” Boranlı Yedigeyin və Qazanqapın romanı, “Çingiz xanın ağ buludu” isə Abutalıb Kuttubayovun tale kitabıdır. Abutalıb Kuttubayev obrazı Boranlı Yedigey xəttindən açılmamış qatların təzahürüdür. Çingiz Aytmatov İosif Stalinin vəfatından cəmi bir ay əvvəl süni şəkildə uydurulmuş “Çingiz xanın ağ buludu” povesti stalinizmin hərbi-siyasi mahiyyətinin daha dərindən açılmasına xidmət edən əhəmiyyətli əsərdir. Əsərdə məşhur Böyük Monqol İmperatorluğunun qurucusu Çingiz xana münasibətdə Çingiz Aytmatovun ikili münasibətinin olduğu müşahidə edilir. İlk növbədə o, Çingiz xanı fəth qismində göstərmək, onun hərbi yürüşlərindən alınmış hadisələri əks etdirmək yazıçıya Stalin diktaturasını ifşa etmək üçün lazım olmuşdur”. Lakin povestdə Çingiz Aytmatovun qüdrətli sərkərdənin dövlətçilik məhərətinə, qeyri-adi hərbiçilik bacarıqlarına və yüksək qəhrəmanlıq ruhuna rəğbətlə yanaşdığını görür, povestdə bir neçə yerində Çingiz xan haqqında işlətdiyi “ulu xaqan” kəlməsini həmin reallığın ifadəsi bilir.

“Çingiz xanın ağ buludu” povestini yazıçının sənətkarlıq imkanların zirvəsi kimi yüksək qiymətləndirir. “Dərin ictimai məzmunu malik olan “Çingiz xanın ağ buludu” povesti geniş mənada Gündoğandan Gündəbatana qədər zəfər yürüşləri keçirən Çingiz xanın romanı, Abutalıb Kuttubayovun tale povesti, Yüzbaşı Doğulanq ilə tikməçi Ərdənənin sevgi macərasının hekayəsidir. Bu qədər geniş mətləbləri, fərqli taleləri, biri digərini təkrar etməyən çoxşaxəli süjet xətlərini özündə birləşdirən kamil bir bədii əsər yazmaq Çingiz Aytmatovun qeyri-adi istedadının böyük göstəricisidir”.

“Ağ gömi” povestinə, “Qiyamət” romanına diqqəti yönəldir. “Qiyamət” romanını ümummilli məsələlərdən bəşəri problemlərə keçidinin orijinal bədii ifadəsi kimi,